

ว่าด้วยรูปแบบร้อยแก้วกวีนิพนธ์

ทางพุทธศาสนา

นิตยา แก้วคัลณา*

ร้อยแก้วเป็นงานประพันธ์ประเภทหนึ่งของไทย ในความหมายของร้อยแก้วที่ตรงกับคำว่า prose นั้น มีทั้งร้อยแก้วที่เป็นความเรียงใช้บันทึกข้อเท็จจริงและเหตุการณ์สำคัญอย่างในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติกับร้อยแก้วที่มุ่งผลทางสุนทรียะที่เรียกว่า ร้อยแก้วกวีนิพนธ์ (poetic prose) กล่าวคือ เป็นร้อยแก้วที่มีการตกแต่งประดับประดาถ้อยคำเชิงกวีนิพนธ์โดยเฉพาะการใช้สัมผัสภายในวรรคและระหว่างวรรคคล้ายร้อยยาวแต่มีอิสระมากกว่า และมีเนื้อความทั้งการแสดงผล และเฝ้าการรับรู้ทางอารมณ์^{*} ซึ่งมักจะปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนา เช่น เถรภูมิภค หรือที่มักเรียกกันว่าไตรภูมิภค หรือ ไตรภูมิพระร่วง พระปฐมสมโพธิภค มลีนทวีปภูหา

เท่าที่ผ่านมาการศึกษาร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนามักมุ่งเน้นมโนทัศน์ (concept) ทางด้านเนื้อหามากกว่าจะพิจารณาทางด้านรูปแบบ (form) โดยเฉพาะรูปแบบที่เป็นกระบวนการที่เคลื่อนไหว (form and formation) ซึ่งเราเรียกกระบวนการของรูปแบบนี้ว่า โครงสร้างของเหตุการณ์ (structured of events) ในการศึกษาครั้งนี้ผู้เขียนมีจุดมุ่งหมายที่จะพิจารณารูปแบบในเชิงกระบวนการดังกล่าวนี้ พร้อมทั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับแบบแผนการใช้ภาษาในร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนา โดยจะพิจารณาจากร้อยแก้วกวีนิพนธ์ในสมัยสุโขทัยและร้อยแก้วกวีนิพนธ์เรืองเด่นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

^{*} ดวงมน จิตรจันทน์, คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐), ๑๙๑.

โครงสร้างการเล่าเรื่องในร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนา

๑. การลำดับความ

ในเรื่องเล่าหรือร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนามีวิธีการจัดระบบระเบียบการเล่าอย่างน่าสนใจ โดยมีกรอบกำหนดการเล่าเรื่องราวเป็นตอนด้วยการใช้คำว่า “กัณฑ์” หรือ “ปริเฉท” มาจัดระเบียบหรือวางรูปแบบโดยรวมของเรื่อง ดังปรากฏในร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนาเรื่องแรกใน **ไตรภูมิพระร่วง** ของพญาลิไท

ลำดับความในไตรภูมิพระร่วง

๑. คาถามัสสการ (คำไหว้ครูภาษาบาลี)

๒. บานแพนงและหนังสืออุเทศ

๓. เนื้อหา ประกอบด้วย

อารัมภพจน์ (การเริ่มต้นที่ให้ภาพรวมของเรื่องทั้งหมด อันเป็นโครงร่างอย่างคร่าวๆ แก่ผู้อ่านผู้ฟังเพื่อให้เข้าใจองค์ประกอบทั้ง ๓๑ ภูมิของไตรภูมิ หรือเรียกว่าเป็นการสังเขปเรื่องก่อนเข้าสู่รายละเอียด)

เนื้อหา (แบ่งเป็นกัณฑ์) มีดังนี้

๑. ปฐมกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงนรกภูมิอย่างละเอียดทั้งนรกใหญ่ นรกว่าวโลกันตนรก มหาอเวจีนรก

๒. ทุตติยกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงไตรภวานุภูมิ

๓. ตติยกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงเปรตภูมิ

๔. จตุตถกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงอสุรกายภูมิ

๕. ปัญจกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงมนุษยภูมิในทวีปทั้ง ๔ พระมหากษัตริย์พรตราชแก้ว ๗ ประการของพระมหากษัตริย์พรต พระเจ้าอโศกมหาราช ไซตติเกศะฐีบุญกิริยาวตถุ และโยนิปฏิสนธิประเภทต่างๆ ของมนุษย์

๖. ฉกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงฉกามาพจรภูมิ คือ สวรรค์ ๖ ชั้น (จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตดี)

๗. สัตตมกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงรูปาวจรภูมิ ได้แก่ รูปพรหม ๑๖ ชั้น

๘. อัฏฐกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงอรุปาวจรภูมิ ได้แก่ อรูปภูมิ ๔ ชั้น และฉัพพรรณรังสี

๙. นวมกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงอวินิโยครูป ได้แก่ อนิจจังขันธ์ มีภูเขาและแม่น้ำ ดวงดาวต่างๆ (พระอาทิตย์ - พระจันทร์ - นวเคราะห์ - ดารารกร) ชมพูทวีป

ปาหิมพานต์

๑๐. ทสมกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงโอกาสมหาภิลาศบุญตา ได้แก่ กัลปวินา และอุบัติ คือการสิ้นและเกิดกัลป์ใหม่

๑๑. เอกาทสมกัณฑ์ มีเนื้อหากล่าวถึงนิพพานเถา ได้แก่ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุ นิพพาน

อวสานพจน์ (คำลงท้ายหรือปิดเรื่อง กล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการแต่ง นาม ผู้นิพนธ์ วัน เดือน ปี คัมภีร์อุเทศ และประโยชน์ของการศึกษา)

จะเห็นได้ว่าการลำดับความในไตรภูมิพระร่วงมีความเป็นระบบตั้งแต่การเปิดเรื่อง การบอกสังเขปเรื่อง การแบ่งความออกเป็นกัณฑ์จาก ๑ ถึง ๑๑ และจบด้วยการปิดเรื่องอย่างสมบูรณ์ นอกจากนี้ในการพรรณนาความในแต่ละกัณฑ์ ผู้นิพนธ์จะจบการพรรณนาในทำนองเดียวกัน โดยใช้ข้อความซ้ำๆ กันว่า “โดยสังเขปแล้วเท่านั้นแล” เช่น ในปฐมกัณฑ์จบด้วยข้อความว่า “กล่าวถึงฝูงสัตว์อันเกิดในนรกภูมิอันเป็นปฐมกัณฑ์โดยสังเขปเท่านั้นแล” ในทุติยกัณฑ์ว่า “กล่าวถึงฝูงเกิดในไตรจกณภูมิอันเป็นทุติยกัณฑ์โดยสังเขปแล้วเท่านั้นแล” หรือในนวมกัณฑ์ก็จบด้วยข้อความว่า “กล่าวถึงอวินิโศรูปอันเป็นนวมกัณฑ์โดยสังเขปเท่านั้นแล” ซึ่งวิธีการบอกการจบความในแต่ละตอนด้วยการสรุปว่าคัดเลือกเนื้อหามาพอสังเขปนี้เสมือนมีผู้ทำหน้าที่เป็นบรรณาธิการที่มีจุดมุ่งหมาย และมีแนวคิดในการเลือกสรรเนื้อหาที่ต้องการนำมาสื่อกับผู้อ่านผู้ฟัง

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีร้อยแก้วที่มีเนื้อหาแบบเดียวกับไตรภูมิพระร่วงสมัยสุโขทัยเรียกกันเป็นสามัญว่า ไตรภูมิฉบับหลวง หรือเรียกชื่อไตรภูมิโลกวิจิตรจกเถา หรือ ไตรภูมิวิจิตรจกเถา เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เรียบเรียงขึ้นมีเนื้อความสำคัญแบ่งเป็น ๔ ภาคด้วยกัน คือ

๑. ภาคมนุสสคาถา ว่าด้วยประเทศที่อยู่ของมนุษย์
๒. ภาคนิลยกาถา ว่าด้วยนรกอันเป็นแดนแห่งการทรมานทุกข์ทรมานของผู้ประพฤติชั่ว
๓. ภาคเทวคาถา ว่าด้วยสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ตลอดจนบรรยายเรื่องของเทวดาอย่างละเอียด
๔. ภาควิสุทธิคาถา ว่าด้วยข้อปฏิบัติอันจะพึงเป็นแนวทางให้ถึงซึ่งธรรมบริสุทธิ์

และบรรลुพระนิพพาน

เนื้อความดังกล่าวข้างต้นจัดเรียงลำดับความออกเป็น “ปริจเฉท” แต่มีได้เรียงลำดับเรื่องราวใน “ปริจเฉท” เหมือนใน “กัณฑ์” ของไตรภูมิพระร่วง ดังจะได้ลำดับความในไตรภูมิโลกวินิจจย เพื่อให้เห็นความแตกต่าง ดังนี้

ลำดับความในไตรภูมิโลกวินิจจย

๑. คำปรารภ (บานแผนก)

๒. เนื้อหา ประกอบด้วย

๑. ปฐมปริจเฉท (ค่านมัสการพระรัตนตรัย พรรณนาพระพุทธรูป พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ โลกแห่งวัตถุ จักรวาล การเกิด และดับสลาย)

๒. ทุตติยปริจเฉท (วิวัฒนาการของโลก)

๓. ตติยปริจเฉท ประกอบด้วย

๑. ทิปกถา กล่าวถึง

- ทวีปทั้ง ๔
- ป่าหิมพานต์
- สัตว์หิมพานต์
- เมืองโสฬสต่าง ๆ
- จักรวรรดิวัตร
- ถวายพระเพลิงพระพุทธรูป
- ศาสนาพระศรีอารีย

๒. นิรยกถา

๓. เปตกถา

๔. ตีรัจฉานกถา

๕. มนุสสกถา

๖. เทวโลกกถา

๗. รูปภวกถา (พรหมโลก)

๘. อรูปภวกถาและนิพพานธรรม

จะเห็นได้ว่าการลำดับความไตรภูมิโลกวินิจจยเริ่มด้วยโลกแห่งวัตถุ กำเนิดโลกและจักรวาล วิวัฒนาการของโลก แล้วจึงกล่าวถึงภพภูมิต่างๆ ซึ่งจะสลับกับไตรภูมิพระร่วง ที่เริ่มต้นด้วยภพภูมิต่างๆ ก่อน เป็นที่สังเกตว่าการเปิดเรื่องของ

ไตรภูมิภูมิกถาทั้งสองฉบับนี้น่าจะสัมพันธ์กับบริบททางสังคม กล่าวคือในไตรภูมิพระร่วงเปิดเรื่องให้เห็นภาพของนรกก่อนนั้น เป็นเสมือนการสื่อความสำคัญในการสั่งสอนจริยธรรม การทำบุญและบาป ถ้าทำบาปจะต้องตกนรก อันเป็นนโยบายทางอ้อมในการใช้วรรณกรรมเป็นเครื่องมือควบคุมความประพฤติของคนในสังคมสมัยนั้น ในขณะที่การเปิดเรื่องไตรภูมิโลกวินิจฉัยให้ความสำคัญกับการสร้างโลก ซึ่งอาจเป็นนัยของการตั้งบ้านเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ได้ นอกจากนี้ในไตรภูมิพระร่วงยังบอกการพรรณนาความว่าเพียงสังเขปเท่านั้น ในขณะที่ไตรภูมิโลกวินิจฉัยมุ่งประมวลสาระอันพิสดารตามพระบรมราชโองการที่ว่า “ที่ไหนดยังเป็นสังเขปภกถาย่นย่ออยู่นั้นแต่งเพิ่มเติมเข้าไปให้พิสดาร”^๒ ด้วยการรวบรวมจากคัมภีร์ต่างๆ มาจัดประมวลไว้ทำให้มีลักษณะเป็นตำราทางวิชาการอันแสดงถึงวิวัฒนาการทางการเขียนของวรรณกรรมประเภทนี้

ความแตกต่างของโครงสร้างเกี่ยวกับการลำดับความในไตรภูมิโลกวินิจฉัยยังอยู่ที่การจบเรื่อง ในไตรภูมิฉบับนี้จะจบลงห้วนๆ เพียงเรื่องนิพพานธรรมไม่มีบทอวสานพจน์ที่กล่าวถึงปณิธานของผู้แต่งและอนิสงสกลาเหมือนไตรภูมิพระร่วงมีเพียงตอนจบว่า “เอว ก็มิด้วยประการดังนี้แล สำแดงพระนิพพานกถา ยุติการแต่เท่านี้ ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา จบเท่านี้” ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเป็นเรื่องที่มีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แต่งหรือเรียบเรียงเป็นการเฉพาะมิได้แต่งเองก็อาจเป็นได้

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้มีร้อยแก้วกวีนิพนธ์ที่โดดเด่นเรื่องพระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เรื่องนี้ยังคงสืบทอดขนบการลำดับเรื่องออกเป็นตอน โดยใช้คำว่า “ปริจเจท” มีทั้งหมด ๒๙ ปริจเจท เป็นเรื่องที่แสดงพุทธประวัติโดยละเอียดพิสดาร และมีวิธีเรียบเรียงเนื้อความเป็นไปโดยลำดับ เมื่อขึ้นต้นคำนำมัสการภาษาบาลีแล้วก็เดินเรื่องทันที เริ่มจากปริจเจทที่ ๑ วิวามงคลปริวัตต์ เรื่อยไปจนถึงมหานิพพานปริวัตต์ในปริจเจทที่ ๒๖ และยังต่อไปอีกเป็นเรื่องการแบ่งพระธาตุ การทรมานพญามารในรัชสมัยพระเจ้าอโคทมหาราช จนถึงความเสื่อมของพระศาสนา และจบลงในปริจเจทที่ ๒๙ อันตรธานปริวัตต์ ว่าด้วยการอันตรธานแห่งพระธาตุ ส่วนลักษณะการจบความในแต่ละปริจเจทจะลงท้ายด้วยคำว่า “จบ” เหมือนกัน เช่น “ยมกปาฏิหาริย์ปริวัตต์ ปริจเจทที่ ๒๒ จบ” หรือ “ธาตุ

^๒ พระยาธรรมปริชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ ๒ (ไตรภูมิพระร่วงฉบับหลวง) เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๐), คำนำ.

อันตรธานปริวัตต์ ปริเฉทที่ ๒๙ จบ”

นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมร้อยแก้วทางพุทธศาสนาอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจคือ **มิลินทปัญหา** เรื่องนี้จัดเป็นร้อยแก้ววินิพนธ์เรื่องที่สำคัญในโลกแห่งพระพุทธศาสนา หนังสือนี้แต่งขึ้น “เมื่อพุทธศตวรรษกาลประมาณ ๕๐๐ พระราชา พระคันทกรจนาจารย์ ประสงค์จะชี้แจงข้อพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนาให้แจ่มแจ้ง”^๓ สำหรับการแปลเป็นภาษาไทยนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาต่อราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า “จะแปลในรัชกาลที่ ๓ ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอาศรัยราชประเพณีที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวันเปนนิจในครั้งนั้น โปรดฯ ให้อาราธนาพระผู้ถวายเทศน์แปลพระไตรปิฎก...แลหนังสือต่างๆ ซึ่งโบราณบัณฑิตได้แต่งไว้เป็นภาษามคธ แม้จนปัญญาสชาดกมาถวายเทศน์ เมื่อเทศน์แล้วโปรดฯ ให้เขียนเก็บรักษาไว้ในหอหลวง จึงเกิดหนังสือซึ่งแปลจากภาษามคธออกเป็นภาษาไทยขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เปนอันมาก หนังสือเรื่องมิลินทปัญหาลับนี้ก็เห็นจะได้แปลถวายเทศน์ในสมัยนั้น”^๔

สำหรับโครงสร้างในการลำดับเนื้อความในหนังสือมิลินทปัญหามีการจัดระบบระเบียบแบบเดียวกับร้อยแก้ววินิพนธ์เรื่องเตภูมิกถา ดังจะแสดงให้เห็นโครงสร้างการจัดลำดับเรื่อง ดังนี้

ลำดับความในมิลินทปัญหา

๑. ประณามคาถา (คำนำมัสการพระรัตนตรัย)
๒. อารัมภกถา (ปรารภคัมภีร์มิลินทปัญหาของพระปิฎกจุฬายักษ์ผู้แต่งคัมภีร์)
๓. ปุพพะปิยคกถา (พรรณนาเรื่องเบื้องต้นก่อนที่จะได้ปุจฉาวิสัชนาปัญหา

กัน)

๔. เนื้อเรื่อง (เป็นการถามปัญหา)

๑. ปฐมวรรค
๒. ทุตติยวรรค
๓. ตติยวรรค
๔. จตุตถวรรค

^๓ มิลินทปัญหา (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๔), ก.

^๔ เรื่องเดียวกัน, ข.

๕. ปัญจวรรค

๖. จักรวรรค

๗. สัตตมวรรค

ในเรื่องนี้มีการกำหนดกรอบของเรื่องเป็นระเบียบเริ่มจากการเปิดเรื่องที่ยังคงสืบทอดขนบวรรณกรรมตามแบบพุทธศาสนาโดยทั่วไปที่ขึ้นต้นด้วยบทประณามพจน์ แต่เรื่องนี้มีข้อพิเศชอยู่คือการวางรูปแบบของเนื้อความให้เป็นการปูจาวัดชันนาปัญหาธรรมะอย่างพิสดารระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสน โดยกำหนดเป็น “วรรค” แต่ละวรรคมีจำนวนปัญหามากน้อยไม่เท่ากัน เช่น ทุติยวรรค มีปัญหาทั้งหมด ๙ ข้อ ดังตัวอย่าง

๑. รัมมสันตติปัญหา, ถามว่ามนุษย์แลสัตว์เมื่อเดิมเกิดเป็นอย่างไร ครั้นเจริญวัยกลายเป็นอย่างอื่นไปหรือไม่

๒. นัปปฐิสันธิคณปัญหา, ถามว่าคนที่ไม่เกิดอีกรู้ตัวหรือไม่ว่าเราจะไม่เกิดอีกต่อไป

๓. ปัญญาณิรุชฌณปัญหา, ถามว่าญาณบังเกิดในสันดานผู้ใด ผู้นั้นเรียกว่ามีปัญญาหรือ

๔. ปรินิพพานปัญหา, ถามว่าผู้ที่ไม่ต้องเกิดอีกนั้นจะได้เสวยทุกข์บ้างหรือว่าไม่มีได้

๕. สุขเวทนาปัญหา, ถามว่าสุขเวทนา จะเป็นกุศลหรืออกุศลหรือจะว่าเป็นอพยยากฤต

๖. นามรูปปฏิสันธิคณปัญหา, ถามว่าธรรมสิ่งใดให้สัตว์โลกถือเอาซึ่งปฏิสนธิ

๗. ปุณปฏิสันธิคณปัญหา, ถามว่าพระผู้เป็นเจ้าจะถือเอาซึ่งปฏิสนธิคือจะเกิดต่อไปอีกหรือไม่

๘. นามรูปปัญหา, ถามว่านามธรรมคืออะไร รูปธรรมคืออะไร

๙. ทิมมัทธานปัญหา, ถามว่ากาลช้านานยืดยาวนั้น คืออะไร

เป็นที่สังเกตว่าในเรื่องนี้แต่ละวรรคจะขึ้นต้นปัญหาแรกและปัญหาต่อมาด้วยข้อความทำนองเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ว่า “สมเด็จพะเจ้ากรุงมิลินท์ตรัสถามว่า...” “สืบต่อไปว่า...” และเมื่อพระนาคเสนกล่าววิชันแล้ว ตอนท้ายของปัญหาโดยส่วนใหญ่จะจบลงด้วยความทำนองว่า “สมเด็จพะเจ้ามิลินท์ปิ่นกษัตริย์ได้ฟังก็ทรงโสมนัสตรัสว่า สรุสพะพระผู้เป็นเจ้าอุปมานี้สมควรแล้ว...” และจะปิดท้ายทุกปัญหาด้วยคำว่า “จบ” เช่น

“นามรูปปัญหาเป็นคำรบ ๘ จบ เท่านั้น” ในทุกวรรคจะมีข้อความที่เป็นกรอบกำหนดนี้ซ้ำๆ กัน เป็นรูปแบบเดียวกันทั้งคำขึ้นต้นและลงท้ายของทุกปัญหาในแต่ละวรรค

กล่าวได้ว่าวรรณกรรมเรื่องเล่าทางพุทธศาสนาเหล่านี้มีความเป็นเอกภาพด้วยการจัดระบบของโครงสร้างโดยวิธีการลำดับความให้เป็นระเบียบ เมื่อพิจารณาจากโครงสร้างของการลำดับความจะเห็นว่ามีกรอบทำหน้าที่กำหนดตัวบทให้เป็นระบบจากการแบ่งบท แบ่งตอน แต่ก็ยังคงไว้ซึ่งสัมผัสพยางค์ นอกจากนี้บางเรื่องยังมีการวางโครงร่างหรือสังเขปเรื่องไว้ในต้นเรื่องก่อนที่จะกล่าวถึงเนื้อหาอย่างละเอียดในภายหลัง ก็เป็นการจัดระบบการเล่าเรื่องที่น่าสนใจ

๒. การอรรถาธิบาย

การอรรถาธิบายหรือวิธีการอธิบายความในร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนา ตามปกติมักจะพรรณนาด้วยภาษาร้อยแก้วอันไพเราะและแจ่มแจ้งในเนื้อหา และในการพรรณนาก็จะมีรูปแบบของการอธิบายความที่มีลักษณะเป็นแบบแผนเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน เช่น วางคาถาบาลีไว้หน้าแล้วบรรยายความโดยขยายความออกไปอย่างละเอียด การลำดับความการเล่าหรือพรรณนาความด้วยการใช้การซ้ำคำเพื่อแบ่งเนื้อหาความออกเป็นเรื่องย่อยๆ และการใช้กลวิธีอุปมา - อุปมา

โครงสร้างของการเล่าเรื่องที่มองผ่านการอรรถาธิบายนี้ปรากฏในรูปของการซ้ำคำ ซึ่งทำหน้าที่เสมือนเป็นการแบ่งบท แบ่งตอน ผู้แต่งจะใช้คำหรือข้อความเดียวซ้ำกันในต้นย่อหน้าติดกันเป็นจำนวนหลายย่อหน้า และช่วงของการซ้ำนี้มีเนื้อหาที่แสดงแนวคิดเดียวกันปรากฏชัดเจนในไตรภูมิพระร่วงและไตรภูมิโลกวิจรดัย ดังในตัวอย่างในไตรภูมิพระร่วงตอนกล่าวถึงการปกครองของพระมหากษัตริย์พรตราช ดังความว่า

อันหนึ่งไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลายอันอยู่แคว้นแคว้นแดนดินเมืองเรา มิแล้วเขาจะไปค้าขายกินกิดี แล้วเขาหาทุนบ่มิได้ แลเขามาหา ขอเราผู้เป็นเจ้านายแลขอ กู้เงินทองไปเป็นทุนค้าขายกินดั่งนั้น เราผู้เป็นท้าวพระยานี้ควรปลงเงินทองในท้องพระคลังนั้นให้แก่เขา...

อันหนึ่งผู้เป็นท้าวเป็นพระญาควรให้ทรัพย์สิ่งสิ้นแก่ลูกแก่เมีย ขาวแม่ขาวเจ้า ผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย เพื่อเป็นสะเบียงเบียดเลี้ยงเขา กินอยู่เป็นกำลัง เป็นเครื่องแต่งแ่งแผ่นดินนั้น ควรให้แก่เขา เขาจึงเต็มใจเขา แลเราผู้เป็นท้าวพระญา อย่าควร

คิดเสียดายทรัพยากรนั้นเลย

อันหนึ่งเมื่อเรานั่งอยู่ใต้ เมื่อแลดูขุนทั้งปวงเข้าเฝ้านั้น ผู้เป็นท้าวพระยานี้
นี้มันจะพิภาสเจราลิ่งใดก็ดี อย่าเจราจามาก มันจะยั้มยั้มด้วยสิ่งใด อย่ายั้ม
ยั้มมาก แต่พอประมาณเกิด...

(หน้า ๗๘)

อีกวิธีหนึ่งที่นิยมใช้จนทำให้มองเห็นโครงสร้างของเรื่องเล่าที่เป็นระบบเดียวกัน
คือ ลีลาของการตอบคำถาม ซึ่งเป็นกลวิธีที่มีลักษณะเป็นสากลทั้งในอารยธรรม
ตะวันออกและตะวันตก ลีลาการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในพระสูตร
ต่างๆ ก็มีลักษณะของการใช้ปุจฉา-วิสัชนา หรือถาม-ตอบเช่นนี้ปรากฏอยู่เช่นกัน*
ลักษณะนี้ยังปรากฏในประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินมีรับสั่งถามข้อธรรมซึ่งทรงสงสัย
ให้พระราชาคณะเป็นผู้ถวายวิสัชนา ซึ่งประเพณีนี้มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา^๖ เป็นวิธีที่
ให้ความรู้และความเข้าใจในหลักธรรมหรือเรื่องที่สงสัยของใจได้อย่างกว้างขวางดังปรากฏ
เป็นแบบแผนวิธีการหลักในมิลินทปัญหาที่พระเจ้ามิลินท์ทรงซักถามพระนาคเสนถึง
ข้อธรรมต่างๆ อย่างละเอียดลึกซึ้งนับแต่พุทธประวัติจนถึงปรมัตถธรรม รวมถึง
วรรณกรรมทางพุทธศาสนาเรื่องอื่นๆ ก็นำเอาวิธีนี้ไปใช้ดังในไตรภูมิโลกวินิจฉัย และ
พระปฐมสมโพธิกถา

กลวิธีการเล่าเรื่องในร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนา

๑. ผู้เล่าเรื่อง

วรรณกรรมพุทธศาสนานี้มีการเล่าเรื่องคือ การที่ผู้แต่งเสนอเรื่องราวต่างๆ สู่
ผู้อ่านโดยผ่านผู้เล่าเรื่อง ซึ่งผู้เล่าเรื่องส่วนใหญ่เป็นแบบผู้รู้แจ้ง (Omniscient narrator)
คือเป็นผู้เล่าที่เป็นเพียงเสียงบนกระดานทำหน้าที่เสนอเรื่องราวและเหตุการณ์ต่างๆ
ได้อย่างไม่จำกัด สามารถล่วงรู้อดีต ปัจจุบัน และอนาคตของบุคคลต่างๆ ได้ เรื่องเล่า
ทางพุทธศาสนาโดยทั่วไป และที่เกี่ยวกับพุทธประวัติผู้เขียนมักให้ผู้เล่าเรื่องเป็นแบบผู้รู้
ที่ล่วงรู้ทุกอย่างเกี่ยวกับเรื่องที่เล่า

* สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, “ภาษาแห่งปัญญาในมิลินทปัญหา,” ภาษาและวรรณคดีไทย
๑๓ (ธันวาคม, ๒๕๓๙): ๑๐๒.

^๖ มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, “ประเพณีมีพระราชปุจฉา”, ใน มณีปิ่นนิพนธ์ (กรุงเทพฯ:
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), ๙๕-๙๖.

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาครั้งนี้พบว่าวรรณคดีร้อยแก้วเกี่ยวกับพุทธศาสนา บางเรื่องให้ผู้เล่าเรื่องแบบผู้ประพันธ์ (authorial narrator) ดังปรากฏใน *ไตรภูมิโลกวิชัย* ผู้เล่าเรื่องเรียกตัวเองว่า “ข้าพระองค์” ปรากฏเป็นผู้เล่าตลอดทั้งเรื่อง

๒. วิธีการเล่าเรื่อง

๒.๑ การสรุปหรือเล่าย่อ

ในการเล่าเรื่องโดยทั่วไป ผู้เล่าเรื่องต้องมีวิธีในการเล่าสู่ผู้อ่านผู้ฟัง เรื่องเล่าร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนาเรื่องแรกอย่าง *ไตรภูมิพระร่วง* เป็นเรื่องเล่าที่รวบรวมข้อมูลจากปฐมภูมิและุตตมภูมิ ทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา และอื่นๆ ข้อมูลหลายหลากนี้ ผู้นิพนธ์ได้ชี้แจงไว้ทั้งต้นเรื่องและท้ายเรื่องว่า “พระธรรมทั้งหลายนี้ เอาจอกแลแห่ง แลน้อยและเอามามสมกันจึงสมมติชื่อว่า *ไตรภูมิกถาแล*” และยังเป็นเรื่องที่มีวิธีการเล่าเรื่องอย่างเป็นระบบด้วยการบอกนำว่าจะเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับเรื่องใดบ้างเท่ากับเป็นการบอกสังเขปเรื่องก่อนเข้าสู่รายละเอียด

เมื่อเข้าสู่รายละเอียดแล้วผู้เล่าเรื่องใช้วิธีการสรุปหรือเล่าย่อ (summary) วิธีการนี้นับเป็นจุดเด่นของเรื่อง เพราะทุกตอนมิใช่เป็นการเล่ารายละเอียดหรือเรื่องราวจากคัมภีร์ต่างๆ ทั้งหมด แต่เป็นการเลือกที่จะนำบางส่วนมาเล่าด้วยการยืนยันถึงสิ่งที่เล่าว่า “โดยสังเขปแล้วเท่านั้นแล” วิธีการนี้จึงนับเป็นการเลือกเล่าเฉพาะเหตุการณ์ที่สำคัญหรือที่ต้องการเท่านั้น อาจเป็นเพราะได้นำเอานัยที่เกี่ยวกับบริบททางสังคมมาประกอบด้วย

วิธีการนี้ยังได้นำมาใช้ในการเล่าย่อประวัติความเป็นมาของตัวละครด้วย ดังพระชาติต่างๆ ของพระโพธิสัตว์ ผู้เล่าเรื่องใน *พระปฐมสมโพธิกถา* เล่าเพียงสั้นๆ เช่นกันว่า “ดังได้รู้มาในต้นปฐมกัลป์ สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย เกิดเป็นพระเจ้ามหาสมมติเทวราชปฐมกษัตริย์ เสวยราชสมบัติเป็นมหิตสราธิปไตยในสกลชมพูทวีปนี้มีพระราชโอรสทรงพระนามว่าโรชราช พระเจ้าโรชราชนั้นมีพระราชโอรส ทรงพระนามว่าวรโรชราช พระเจ้าวรโรชราชนั้นมีพระราชโอรส...” (หน้า ๕) หรือการเล่าย่อประวัติของพระนาคเสนในบางเหตุการณ์ใน *มิลินทปปัญหา* การเล่าย่อดังกล่าวนี้นำส่งผลให้เรื่องเล่าดำเนินไปได้อย่างรวดเร็วขึ้น

๒.๒ การเล่าเรื่องแทรก

ผู้เล่าเรื่องใน *ไตรภูมิโลกวิชัย* ตั้งจุดมุ่งหมายของการเล่าว่า “เบื้องหน้าแต่นี้ ข้าพระองค์จะวิชันนาไตรภูมิกถาโดยนัยพิสดาร” การเล่าเรื่องต่างๆ จึงมุ่งอธิบายเนื้อหา

อย่างกว้างขวางพิเศษอย่างละเอียด วิธีการเล่าจึงมีการสอดแทรกข้อปัญหาและวิชาปัญหาต่างๆ ไว้มากมาย ดังตัวอย่างเหตุการณ์เมื่อโลกถึงกาลถูกทำลายว่า

มีคำว่าปุจฉาว่า โลกพยุเทพยดาทั้งหลายนั้น เหตุไฉนจึงรู้ว่าโลกจะฉิบหาย ?

วิสัชนาว่า ธมมตาย สญ ใจทิตตดา ว่าโลกพยุเทพยดาทั้งหลาย รู้ว่ากับปุจฉาฉิบหายนั้น ด้วยอำนาจธรรมดัดเตือน คือ สาธารณกุศลแห่งสัตว์ทั้งปวงนั้น ประชุมกันบันดาลให้เทพยดาเหล่านั้นรู้แจ้งในใจว่ากับปุจฉาฉิบหาย

เอกเจจ อานนุทรมมปาลาทโย แลอาจารย์บางจำพวกมีอาณันทาจารย์แล ธรรมปาลาจารย์ เป็นต้นนั้น มีคำว่าวิสัชนาว่า เทพยดาทั้งหลายนั้นรู้ว่กับปุจฉาฉิบหายด้วยกิริยาเป็นอนุคติณมิติวิปริตต่างๆ ที่บังเกิดเป็นเหตุจะให้โลกฉิบหาย เห็นปานดังนั้น

อาจารย์อื่นนอกออกไปจากอาณันทาจารย์ แลธรรมปาลาจารย์นั้น วิสัชนาว่าพรหมทั้งหลายรู้ว่กับปุจฉาฉิบหายแล้ว ใช้ให้เทวดาเหล่านั้นมาร้องป่าว เพื่อจะให้สังเคราะห์แก่สัตว์ทั้งปวง เทพยดาจำพวกนี้แสวงหาหนิตานุหิต ประโยชน์แก่ฝูงสัตว์อยู่เป็นนิตย์

(หน้า ๔๘ เล่ม ๑)

จะเห็นได้ว่าการอ้างคำวิสัชนาของอาจารย์หลายท่าน นับเป็นการเล่าแทรกที่เสริมรายละเอียดมาก ซึ่งเป็นไปตามพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้เรียบเรียงขึ้นใหม่ว่า “ถ้าแต่งขึ้นใหม่ให้เป็นกรรมเดียว ขำระดัดแปลงเสียให้ดีให้สมด้วยพระบาลีและอรรถกถาหาฎีกาและอนุฎีกา ที่ไหนยังเป็นสังเขปกถาย่นย่ออยู่นั้น แต่งเพิ่มเติมเข้าให้พิสดาร จะได้เป็นกรรมทานอันล้ำเลิศประเสริฐ เป็นที่เกดกองการกุศลให้สำเร็จผลและประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้ฟังนั้นเป็นอันมากกว่ามาก”^๔ วรรณกรรมเรื่องนี้จึงมีคุณประโยชน์ในการขยายความรู้ของผู้อ่านในเรื่องราวที่เกี่ยวกับโลกศาสตร์

๒.๓ การเล่าเหตุการณ์ซ้ำ ๆ กัน

วรรณกรรมเรื่องไตรภูมิพระร่วงและไตรภูมิโลกวินิจฉัยทั้งสองเรื่องนี้ผู้เล่าเรื่องได้เล่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ อันเป็นเรื่องของจักรวาลมาจัดเป็นหมวดหมู่ แต่ที่ต่างไปคือผู้เล่าเรื่องในไตรภูมิโลกวินิจฉัยมักกล่าวพรรณนา

^๔ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ ๒ (ไตรภูมิพระร่วงฉบับหลวง) เล่ม ๑, คำนำ.

พระมหากษัตริย์คุณของพระพุทธเจ้าที่มีต่อสรรพสัตว์ข้าๆ กัน ปรากฏหลายครั้งเรียกได้ว่าแทรกอยู่ในเรื่องแทบทุกปริเฉทก็ว่าได้ ดังตัวอย่างตอนสาตรศีรียักษ์พรรณนาพุทธคุณแก่เหวมตายักษ์

สมเด็จพระผู้มีพระภาคนั้น มีพระหฤทัยกอบด้วยตาที่คุณลักษณะคนดี กับคนชั่วนั้น พระองค์ทรงพระอนุเคราะห์เสมอกัน สมเด็จพระสิริhamายา ผู้เป็นพระพุทธรูปมารดา มีพระคุณแก่พระองค์นี้ด้วยชาติเป็นอนเณกอนันต์กับนางจิณฺจมาณวิกาที่ปองร้ายหมายมั่นตามเบียดตามเบียนพระองค์มาเป็นอนเณกชาติ นั้น พระองค์ก็มีพระกรุณาอันเสมอ อยู่ในชนทั้งสอง พระกรณานั้นจะได้ยังได้หย่อนกว่ากันหาปมิได้ ยาทิโส มาตริ ทรงพระมหากษัตริย์แก่พระพุทธรูปมารดาฉันใด ตาทิโสจิณฺจมาณวิกา ยก็ทรงพระกรุณาแก่นางจิณฺจมาณวิกานั้นเหมือนกัน...

(หน้า ๑๐๙ เล่ม ๓)

หรือตอนกล่าวถึงเหตุมหัศจรรย์

พระบรมลันดานแห่งพระบรมโพธิสัตว์เจ้าทั้งปวงนั้นมากไปด้วยพระกรุณา แก่สัตว์ รักพระองค์นั้นน้อยกว่ารักสรรพสัตว์ ปิยิตติ ยถา ยถา ความรักในพระองค์นั้นเสื่อมลงๆ ด้วยอาการใดๆ วฑฒเตว ตถา ตถา ความเอ็นดูกรุณาแก่สรรพสัตว์ทั้งปวงก็ทวีขึ้นๆ จำเริญยิ่งๆ ขึ้นไปด้วยอาการนั้นๆ

(หน้า ๒๓๙ เล่ม ๓)

การกล่าวถึงเหตุการณ์ซ้ำๆ กันนี้เป็นเสมือนการแสดงจุดมุ่งหมายของผู้เล่าที่ต้องการสร้างภาพลักษณ์ของบุคคล และสร้างศรัทธาให้บังเกิดแก่ผู้อ่านไปพร้อมกันจากการเล่าถึงพระมหากษัตริย์คุณของพระพุทธเจ้า ทั้งการแสดงบริบทแวดล้อมที่มีแต่ “ความกรุณา” เป็นเบื้องต้นกับปณิธานที่แน่วแน่มากแต่เดิม ทำให้การเล่ามีน้ำหนักเพิ่มมากขึ้น

๒.๔ การเล่าเรื่องสมมติ

การเล่าเรื่องสมมติเป็นการเล่าแบบอ้อมค้อมชนิดหนึ่ง ส่วนมากมักใช้วิธีการเล่าแทนเปรียบเทียบ อันเป็นการสร้างเรื่องเพื่อประกอบความคิด ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องได้ง่ายและรวดเร็วขึ้น วิธีการเล่าเรื่องสมมติโดยยกนิทานมาเปรียบเทียบกับทั้งการเล่าเพื่อให้เข้าใจเรื่องราว ดังใน **ไตรภูมิพระร่วง** ตอนกล่าวถึงกำเนิดมนุษย์ที่เกิดในอุปาติกโยนิ อัมณฑโยนิ และสังฆเทษโยนิ ผู้เล่าเรื่องได้กล่าวเปรียบเทียบถึงการเกิด

ของคนในลักษณะดังกล่าวกับนิทานเรื่องนางอัมพาลีกา เรื่องดิสสุมารและมิตรกุมาร และเรื่องนางปทุมวดี ตามลำดับ

นอกจากนี้ยังใช้วิธีการเล่านิทานเปรียบเทียบเพื่อประกอบการอธิบายหลักธรรม และสั่งสอน การเล่าทำนองนี้ปรากฏมากในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่องไตรภูมิโลกวิจิตร และเรื่องนี่ยังเลือกกลวิธีการเล่านิทานชาดกมาประกอบ โดยใช้การเล่าแบบชาดกทางพุทธศาสนา เริ่มต้นเกริ่นนำว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในเวลาปัจจุบัน และบอกถึงเหตุที่เล่าเรียกว่า ปัจจุบันวัตถุ แล้วจึงเข้าสู่เรื่อง นิทานชาดกที่เล่านี้มักเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมและการปฏิบัติตน

นอกจากนี้ยังมีการเล่านิทานประกอบกลวิธีการปลุก-วิไลสนา ดังในมิลินทปัญญา ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความกระจ่าง เข้าใจชัดเจน ดังที่พระยามิลินท์ตรัสกับพระนาคเสนถึงเรื่องต่างๆ ที่ยังไม่แจ่มชัดว่า “นิมนต์พระผู้เป็นเจ้ากระทำอุปมาให้ประหลาดกว่านี้” การ “กระทำอุปมา” หรือวิธีเปรียบเทียบอย่างหนึ่งที่จะทำให้เกิดความเข้าใจที่พระนาคเสนหยิบยกมาใช้ก็คือ การเล่านิทานประกอบนั่นเอง

กลวิธีการเล่าเรื่องสมมตินี้เป็นวิธีการเปรียบเทียบที่ช่วยสร้างความเข้าใจและเป็นเครื่องมือเตือนใจพร้อมกับเป็นคำสอนด้วย ซึ่งสอดคล้องกับการบรรยายด้วยทำนองเทศนาโวหาร จึงเป็นวิธีการเล่าเรื่องอีกแบบหนึ่งที่เป็นที่นิยมในวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางพุทธศาสนา โดยใช้เป็นนัยของการสั่งสอนและอบรมศีลธรรมจรรยา รวมถึงเป็นวิธีเล่าที่ช่วยสร้างปัญญาให้ขบคิดต่ออีกด้วย

๒.๕ การเล่าเรื่องจากอดีตไกลโพ้น

การเล่าเรื่องอีกวิธีหนึ่งคือ เล่าเรียงลำดับโดยเริ่มจากเรื่องในอดีตที่ไกลโพ้น ประกอบคำเล่าที่ใช้ออกเวลา เป็นต้นว่า “เมื่อครั้งกับปิตินาคนั้นอุปายักสัตว์บางจำพวก ได้ไปบังเกิดในโลกธาตุอื่นๆ ที่อายุแผ่นดินยังไม่สิ้น แลแผ่นดินยังไม่จบหาย”^๔ ซึ่งในไตรภูมิโลกวิจิตรก็เริ่มเล่าเรื่องจากอดีตถึงเรื่องกำเนิดโลกก่อนที่จะกล่าวถึงภพภูมิแดนอื่นๆ กลวิธีการเล่าที่เริ่มจากอดีตที่ไกลมากนี้ยังพบในเรื่องเล่าพุทธประวัติที่เริ่มต้นตั้งแต่พระมหาสมณุตราช ผู้เป็นกษัตริย์องค์แรกในโลกเรื่อยมาจนกระทั่งถึงเหตุการณ์ที่พระโอรสตัวจุติจากสวรรค์ลงมายังโลกเป็นพระสิทธัตถะราชกุมาร เมื่อเล่าอดีตที่ไกลโพ้นนี้แล้วจึงเริ่มเดินเรื่องเข้าสู่ชีวิตประวัติของพระพุทธองค์ดังปรากฏในพระปฐม

^๔ เรื่องเดียวกัน, ๕๐.

สมโพธิกถา และในเรื่องมิลินทพัญญาที่เช่นกันก่อนที่จะเป็นเรื่องราวการบูชาวิดิษนา ระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสนก็เริ่มพรรณนาเรื่องเบื้องต้นว่าด้วยพระนาคเสนกับพระยามิลินท์สร้างกุศลในชาติก่อนด้วยคำบอกเวลาย้อนอดีตว่า “เมื่อในอดีตภพล่วงลับไป”

เป็นที่สังเกตว่าการเล่าเรื่องจากอดีตไกลโพ้นประกอบกับการใช้คำบอกเวลาเป็นกัปป์กัลป์ ทำให้มีบรรยากาศของอดีตที่เกี่ยวข้องกับโลกศาสตร์ หรือพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าที่ล่วงเลยมานั้นเนิ่นนาน และบรรยากาศนี้ยังเป็นอีกมิติหนึ่งของกาลเวลาที่ช่วยสร้างความขลังตามความเชื่อของไทยแต่โบราณด้วย อย่างไรก็ตามการเล่าเรื่องในลักษณะนี้มิได้มีแต่เรื่องทางชาดกหรือทางศาสนาเท่านั้น วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเรื่องนางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ก็นำวิธีนี้มาใช้จนทำให้ดูประหนึ่งว่าเป็นเอกสารโบราณ หรืออย่างน้อยก็เป็นเรื่องสืบต่อกันมาในลักษณะของตำนาน^๔ การสร้างความเชื่อเกี่ยวกับมิติของเวลาที่ไกลโพ้นจึงเป็นอีกวิธีหนึ่งของการเล่าเรื่องที่น่าสนใจ

๓. การนำเสนอความคิดและความรู้สึกของตัวละคร

การนำเสนองานเขียนร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนามีทั้งการขับทพรรณนาโดยตรง หรือขับทพรรณนาสลับกับบทสนทนาที่บ่งบอกบุคลิกภาพและฐานะของตัวละคร แต่การพิจารณาการนำเสนอเรื่องโดยเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวกับความคิดและความรู้สึกของตัวละครคงต้องพิจารณากลวิธีการถ่ายทอดด้วย ซึ่งงานเขียนร้อยแก้วทางพุทธศาสนานี้ มีกลวิธีเสนอความคิดและความรู้สึกของตัวละครหลายแบบ เช่น การถอดความคำพูดของตัวละครมารายงานผู้อ่าน (report) การยกคำพูดหรือความคิดของตัวละครมาเสนอโดยตรง (direct quotation) การยกคำพูดหรือความคิดของตัวละครมาเสนอโดยอ้อม (indirect quotation) และการยกบทพูดเดี่ยวในใจของตัวละครมาเสนอ (interior monologue) ดังนี้

๓.๑ การถอดคำพูดของตัวละครมารายงานผู้อ่าน

วรรณกรรมพุทธศาสนาของไทยแต่โบราณจะใช้วิธีการพรรณนาความพร้อมกับบทสนทนาของตัวละครเรียงร้อยต่อกันไป มักไม่แยกระหว่างบทพรรณนาหรือบทบรรยายกับบทสนทนาของตัวละครออกจากกัน และวิธีการนำเสนอคำพูดของตัวละคร

^๔ สายวรุณ น้อยนิมิตร, “นางนพมาศ: นางเอกที่ถูกมองข้าม”, *อักษรศาสตร์* ๒๐ (มิ.ย. ๔๐ - พ.ค. ๔๑): ๙๖.

โดยทั่วไปมักนิยมใช้การถอดความ ดังตัวอย่างใน ไตรภูมิพระร่วง ว่า

พระไพศรพนจึงเปิดฝาประอบแก้วนั้นแล้ว ธ ก็ยื่นให้แก่นางอสนิมิตตา แลดูผ้าทิพย์อันมีที่ในประอบแก้วนั้นครั้นว่าพระไพศรพนมหาราช ธ ส่งประอบแก้ว นั้นให้แก่นางอสนิมิตตาแล้ว แล้ว ธ ก็สั่งสอนนางอสนิมิตตาด้วยถ้อยคำดังนี้ ภาทเท ตูกรเจ้าอสนิมิตตา มิแล้วเจ้ามีประโยชน์ด้วยผ้าได้เจ้าจึงเผยฝา ประอบผ้าทิพย์นี้แล้ว แล้วเจ้าจึงชักเอาผ้าออกจากประอบแก้วนี้เถิด ผ้าทิพย์ อยู่ในประอบแก้วนี้แล้วมิแล้วเจ้าจะเอาเท่าใดๆ ก็ดี บมริฐันสุดเลยผ้าผืนนี้ให้...

(หน้า ๙๔)

๓.๒ การยกคำพูดหรือความคิดของตัวละครมาเสนอโดยตรง

วิธีการนี้เป็นการอธิบายความคิดของตัวละคร ทำให้ผู้อ่านรู้จักตัวละครมากขึ้น ในวรรณกรรมพุทธศาสนาก็มีการนำเสนอความคิดของตัวละครด้วยวิธีนี้ และเป็นที่ สังเกตว่าผู้เล่าเรื่องมักถ่ายทอดคำพูดหรือความคิดของตัวละครโดยใส่ไว้ในเครื่องหมาย คำพูด ดังตัวอย่างในพระปฐมสมโพธิกถาว่า

ในขณะนั้นพระหฤทัยพระบรมโพธิสัตว์ก็อ่อนโย่นักในบรรพชาทรงพระ คำว่าว่า “อาตมาจะออกสู่มหาภิเนษกรรมในสมัยราตรีนี้” จึงเสด็จอุฎ्ฐาการจาก พระแท่นที่ศรีไสยาสน์ บทจรมาสู่ที่ใกล้พระทวารปราสาทแล้วหยุดยืนอยู่ จึงดำรัส เรียกออกไปว่า “ผู้ใดอยู่ที่นั่น” ส่วนนายฉันทนามาตย์นอนหนุนศีรษะกับกระณิพระ ทวาร ได้สดับพระสุรเสียง จึงร้องทูลตอบเข้ามาว่า “ข้าแต่พระลูกเจ้า ข้าพระพุทธ เจ้านายฉันทน์อยู่รักษาพระองค์ ณ ที่นี้” จึงมีพระราชดำรัสสั่งว่า “ดูก่อนนายฉันทน์ อาตมาจะออกสู่มหาภิเนษกรรมในคืนวันนี้ ท่านจงไปผูกม้ามาให้เราตัวหนึ่ง โดยเร็ว”

(หน้า ๙๕)

๓.๓ การยกคำพูดหรือความคิดของตัวละครมาเสนอโดยอ้อม

ในการนำเสนอเรื่องนอกจากจะเลือกกลวิธียกคำพูดของตัวละครมาเสนอ โดยตรงแล้วยังมีกลวิธีที่ผู้เล่าเรื่องเลือกถ่ายทอดความคิดหรือคำพูดทางอ้อมโดยไม่มี เครื่องหมายคำพูด เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ทำให้เข้าใจความคิดของตัวละคร ดังตัวอย่างใน ไตรภูมิพระร่วงว่า

เมื่อวัน นางอสนิมิตตา ครั้นได้ยินพระภักดาพรกล่าวแกนางดั่งนั้น นาง ก็เร่งเป็นทุกข์นักหนา นางก็คิดในใจว่า ชะรอยพระบาทพระราชาขวามีนี้เคียดแค้น

แล้วมีย่าจึงกล่าวดังนี้แก่กุณางก็คิดแล้วว่า พระยพระองค์เจ้าว่ากูเคยดแก่พระองค์
พระองค์จึงกล่าวหนักหนาดังนี้ นางอสนธิมิตตาก็เป็นทุกข์โศกหนักหนาและหาใจใหญ่
แล้วก็นอนกลิ้งไปกลิ้งมาเหนือแขนของแต่ชีพคำเท่าเอ็งเที่ยงคืน แลนอนปมหลับ
เลยสักน้อย นางอสนธิมิตตาร่งหาใจใหญ่แลแล้วคำนี้ในใจว่าดังนี้ แล้วกูจะได้
ใครจื๊อมาแต่ใด...

(หน้า ๙๗)

๓.๔ การยกบทพูดเดี่ยวในใจของตัวละครมาเสนอ

บทพูดเดี่ยวในใจ คือ บทพูดที่ตัวละคร “พูด” กับตัวเอง วิธีนี้ทำให้ทราบความคิด
ของตัวละครขณะที่เกิดความคิดนั้นทันที ซึ่งลักษณะการพูดเดี่ยวในใจนี้ผู้เล่าเรื่องไม่ได้
เข้าไปเป็นสื่อกลางในการถ่ายทอด ดังตัวอย่างในไตรภูมิโลกวินิจฉัยว่า

อยู่มาในกาลวันหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าปเสนทิโกศลมีข้อปริวิตกว่าในแคว้นแคว้น
ขอบขันธสีมาแห่งพระเจ้าพิมพิสารนั้น มีเศรษฐีอันบริบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ
จะนับมิได้นั้นมีถึง ๕ คน มยุห์ ปณวิชิต ในแคว้นแคว้นขอบขันธสีมาแห่งเรา
นี้ เศรษฐีเหล่านั้นไม่มีเลยแต่สักคนเดียว ฉะนั้น อาตมาจะไปหาพระเจ้า
พิมพิสาร จะไปขอตระกูลเศรษฐีมาไว้ในพระนครอันนี้สักตระกูลหนึ่ง จะได้เป็น
ศรีพระนคร ทรงพระปริวิตกฉะนี้แล้ว ตตต คนดวฯ พระเจ้าปเสนทิโกศลก็เสด็จ
ไปสู่เมืองราชคฤห์

(หน้า ๕๓๙ เล่ม ๑)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นวิธีการนำเสนอเรื่องโดยเฉพาะประเด็นความคิด
และความรู้สึกของตัวละคร ซึ่งในวรรณกรรมพุทธศาสนาที่มีลักษณะของร้อยแก้วกวีนิพนธ์
แต่ละเรื่องก็ใช้หลากหลายวิธี ทั้งนี้เพื่อเป็นสื่อให้เห็นถึงพฤติกรรมและความคิดของ
ตัวละครให้เด่นชัด และเหมาะสมกับฐานะและบทบาทของตัวละคร รวมถึงให้เหมาะสม
แก่การดำเนินเรื่องด้วย เป็นต้นว่าถ้าต้องการเดินเรื่องให้รวดเร็ว ผู้เล่าเรื่องก็เลือกใช้
วิธีการถอดความคำพูดของตัวละครมารายงานผู้อ่าน การเล่าเรื่องก็รวดเร็วขึ้นกว่าการใช้
วิธียกคำพูดหรือความคิดของตัวละครมาเสนอโดยตรง

สุนทรียะทางภาษาในร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศาสนา

ข้อวิเศษสำคัญของวรรณคดีพุทธศาสนาที่แต่งด้วยคำประพันธ์ร้อยแก้ว
ส่วนหนึ่งอยู่ที่ความงดงามหรือ สุนทรียะทางภาษาที่วิจิตร จัดเป็นร้อยแก้วที่มีมุ่งผลทาง

สุนทรียะ ซึ่งสามารถเรียกได้ว่าเป็นร้อยแก้วกวีนิพนธ์ อันเกิดจากองค์ประกอบดังนี้

๑. การเรียงร้อยถ้อยคำภาษา

ลักษณะภาษาเชิงกวีนิพนธ์ในวรรณกรรมพุทธศาสนาดังกล่าวอยู่ที่การร้อยองค์ประกอบของภาษานับตั้งแต่ เสียง คำ กลุ่มคำ และประโยคมาเป็นเครื่องมือสร้างสุนทรียะ อีกทั้งลักษณะของคำประพันธ์ร้อยแก้วนี้สร้างอิสระให้กับผู้แต่งจึงเกิดการพัฒนาทางด้านลีลาประกอบเริ่มจากเสียงที่วรรณกรรมทางพุทธศาสนาซึ่งแต่งด้วยร้อยแก่นิยมใช้คือ เสียงสัมผัสคล้องจอง วิธีนี้ก่อให้เกิดท่วงทำนองไพเราะสละสลวย ทำให้สามารถอ่านด้วยการทอดเสียงทอดจังหวะได้อย่างต่อเนื่องจากประโยคหนึ่งไปอีกประโยคหนึ่งอย่างราบรื่น ท่วงทำนองลักษณะนี้คล้ายกับคำประพันธ์ประเภท “ร่าย” อันเป็นลักษณะที่พบได้ในวรรณกรรมทางพุทธศาสนาทุกเรื่องที่น่าสนใจ ดังตัวอย่างใน **พระปฐมสมโพธิกถา** ตอนพิมพาพิลาปปริวัตต์ว่า

“ข้าแต่พระแม่เจ้ากาลบัดนี้พระราชสามีเสด็จมาถึงกรุงกบิลพัสดุ์ พระหัตถ์ทรงซึ่งบาตรบพจรลีลาตเทียวกิจาจารย์ ชนทั้งหลายได้ทัศนาการจึงร้องเอกรัตนังนี้”
เมื่อพระพิมพาพิลาปได้ทรงสดับ บรมได้เคยฟังมาแต่กาลก่อน ให้เราร้อนรนทนต์ ในพระหฤทัยโหม่นสว่า “พระลูกเจ้าสถิตในพระนครนี้ จะเสด็จไปแห่งใดก็เคยทรงกฤตยชาตพิพาชีวิติกากาญจนยานราชรถ อันปรากฏด้วยอดิเรกราชานาภาพมพิมบาบัดนี้มาปลงพระโลมณัสสุเกศา ทรงนุ่งห่มผ้าอ้อมผาด พระหัตถ์ทรงบาตรเลื่อมสูงนุพระยศศักดิ์คาเดช ดูจะเพศคนจันทาล เทียวกิจาจารย์ทรมานพระองค์ ไม่มีพระภูษาอาภรณ์ทรงหรือเอน...

(หน้า ๒๖๓)

ในแง่ของคำนั้นลักษณะเบื้องต้นยังคงเป็นคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา เช่น การใช้คำสูงอย่างคำบาลีสันสกฤต ทั้งนี้เพราะ “การใช้ศัพท์แสงในประเภทวรรณกรรมพุทธศาสนานี้ ถือเป็นเรื่องจำเป็นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะถือว่าเป็นความเพริศพิริ้งของภาษาอย่างหนึ่ง”^{๑๑} และความงดงามของภาษายังเกิดจากการใช้คำซ้ำและคำซ้อน นอกจากเพื่อสื่อเน้นทางความหมาย เช่น กรณียของคำซ้ำจะใช้กับการบ่งบอกความเป็นพหูพจน์หรือจำนวนที่มีมากแล้ว การใช้ลักษณะการซ้ำคำยังเพิ่ม

^{๑๑} ศักดิ์ศรี แยมันดดา, วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาไทย (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๔๕), ๑๖๘.

ความไพเราะด้านเสียงและจังหวะอีกด้วย ส่วนลักษณะการใช้คำซ้อนส่วนใหญ่เป็นคำซ้อน ๔-๖ คำ มาเสริมสร้างองค์การและความหมายของคำ ดังใน **ไตรภูมิพระร่วง** เช่น สมเพชเวทนา สังเวชเพทนา ลำบากยากใจ ดูหมิ่นถิ่นแคลน สร้อยสนิมพิมภาภรณ์ รูปโฉมโนมพรรณ ฯลฯ ใน **ไตรภูมิโลกวินิจฉัย** เช่น อยู่เย็นเป็นสุข แลเนื้อเถื่อนหนังคนบาปหยาบช้า เข้มใจไว้ทรัพย์ ฯลฯ ใน **มิลินทปัญหา** เช่น สดับตรับฟัง พุดจาปราธ ฯลฯ คำซ้อนเหล่านี้ยังมีลักษณะเด่นทางเสียงเสนาะจากเสียงสัมผัสสกลางคำที่มีการเชื่อมเสียงให้ฟังไพเราะ และยังมีประเภทซ้ำเสียงสลับที่สร้างความสมดุลทั้งทางเสียงและความหมาย เช่น ใน **ไตรภูมิพระร่วง** ว่า แม่เหยาแม่เรือน อดข้าวอดน้ำ ทรมานทรรคม ใม่ใม่บอญ้า งามกิงงามก้าน งามช่องามผล ฯลฯ ใน **ไตรภูมิโลกวินิจฉัย** ว่า ออกลูกออกเต้า แค้นเนื้อแค้นใจ เตือดเนื้อเตือดใจ ตามรับตามรอง สมเนื้อสมตัว ถ้วนหน้าถ้วนตา ฯลฯ ใน **มิลินทปัญหา**ว่า เสวยสุขเสวยทุกข์ เป็นต้น ลักษณะเด่นดังนี้สร้างความงดงามทางวรรณศิลป์ให้กับงานประพันธ์ประเภทร้อยแก้วทั้งทางองค์การและความหมาย

สำหรับระดับกลุ่มคำในวรรณกรรมพุทธศาสนาจะใช้กลุ่มคำที่ประกอบไปด้วยคำหลายคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันมาสร้างจินตภาพและช่วยย้ำความหมายของข้อความให้น่าหนักมากขึ้นจนถึงระดับประโยคที่มีลักษณะเด่นด้วยการสร้างความสมดุลทางโครงสร้างภาษาด้วยการใช้ประโยคขนานความซึ่งนิยมใช้ในวรรณกรรมพุทธศาสนา โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

๒. การพรรณนาความด้วยความเปรียบเทียบ ๗

การใช้ความเปรียบเทียบมีความสำคัญต่อการสร้างสรรค์งานโดยเฉพาะการใช้เป็นเครื่องมือแสดงออกซึ่งสิ่งที่เป็นามธรรมให้เข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และยังเป็นการสร้างสุนทรียะก่อเกิดความประณีตทางภาษา เป็นที่สังเกตว่าร้อยแก้วกวีนิพนธ์ทางพุทธศานา นิยมสร้างสุนทรียะให้ภาษาและเรื่องราวด้วยการใช้ความเปรียบเทียบแสดงแนวเทียบ (simile) ความเปรียบเกินจริง (hyperbole) และความเปรียบแบบบุคคลวัต (personification)

ความเปรียบแสดงแนวเทียบเป็นภาษาแห่งความงามและช่วยสร้างภาพสื่อความเข้าใจเป็นความเปรียบพื้นฐานที่นิยมใช้กันทั่วไป ในวรรณคดีพุทธศานามักใช้ความเปรียบนี้สร้างภาพที่ชัดเจนด้วยการให้รายละเอียด เช่น ต้นไม้ และสัตว์ในป่า หิมพานต์ ผู้แต่งใช้ภาษาอุปมาให้ภาพว่า “ดอกหว่านนั้งามนั้กหนา แลมีกลิ่นหอมนั้ก

แลดูหว่านนั้นโดยใหญ่เท่ากลองอันใหญ่แลกินหวานดั่งน้ำผึ้ง อันว่าดูหว่านนั้นถ้าตกถูกตัวๆ นั้นหอมดั่งน้ำตกระดั่งแก่นจันทร์นั้น ถ้ายื่นมือล้วงเข้าไปในเนื้อหว่าพอสุดแขนจึงถึงเลือดในหว่าแลฝูงนกกินลูกไม้หว่านั้น นกกลางตัวใหญ่เท่าช้างสาร ลางตัวใหญ่เท่าเรือน...”^{๑๑} ความเปรียบเทียบนี้มุ่งอธิบายให้เห็นภาพที่ผู้อ่านไม่คุ้นเคย เป็นความเปรียบเทียบที่ซับซ้อน มุ่งสร้างภาพที่แจ่มชัดเป็นข้อสำคัญ

นอกจากนี้ความเปรียบแสดงแนวเทียบยังเป็นเครื่องมืออธิบาย “สาร” อันเกี่ยวเนื่องกับหลักธรรมทำให้เข้าใจมิติต่างๆ ของธรรมะทางพุทธศาสนา เช่น การนำพฤติกรรมของสัตว์มาเลือกใช้เป็นความเปรียบอิงแนวเทียบให้เข้าใจแนวคิดทางศาสนา ดังปรากฏในมิลินทปัญหาวา

พระนาคเสนจึงวิสดิษนาแก่ไขวว่า “มหาราช” ขอถวายพระพร ธรรมดาว่า กระแต เมื่อเห็นศัตรูมาก็พองหางของอาตมาให้ใหญ่สู้รบกับศัตรูนั้นไม่ถอยหนี “ยดา” มีครุณาอันใด พระโยคาวจรเจ้าเมื่อเข้าใกล้ซึ่งกิลเลส ก็พึงพองหางกระทำให้ใหญ่กว้าง คือตั้งไว้ซึ่งพระสติปฏิฐาน ๔ สู้รบด้วยกิลเลสทั้งปวง “เอว เอว” อุปไมยเหมือนกระแตฉะนั้น

(หน้า ๘๗)

มีข้อสังเกตว่า คตินิยมในการใช้ความเปรียบแสดงแนวเทียบหรือภาษาอุปมา มักจะใช้การเปรียบเทียบกันกล่าวคือ นำสิ่งที่นำมาเปรียบมามากกว่าหนึ่งมาเปรียบให้เห็นภาพของสิ่งที่ต้องการเปรียบเทียบจัดเป็นการใช้อุปมาหลายชั้น ดังตัวอย่างในไตรภูมิโลกวิเนจยว่า

ข้าแต่สมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิการุญเจ้า พระลัทธิธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ ไพเราะยิ่งนัก ไพเราะในเบื้องต้น แลท่ามกลาง แลเบื้องปลายอัศจรรย์นักหนา พระพุทธิเจ้าข้า นิกรุชิต์ ว่า อุกกุชเชยย ดั่งบุคคลผู้หนึ่งมาหงายขึ้น ซึ่งภาษาจะอันบุคคลคว่ำไว้ ปฏัจจนฺน วา วิวเรยฺย แล้วแลมีบุคคลผู้หนึ่งเปิดออกซึ่งภาษาจะอันบุคคลปิดกำบังไว้ด้วยพญาลาไ้ไม้เป็นต้น มุพฺพิทสุส วา มคฺค อาจิฏฺ เชยฺย บุคคลผู้หนึ่งบอกหนทางแก่บุคคลอันหลงล่าบากมาในมรรคากันดาร บุคคลผู้หนึ่งนั้นเอาประทีปมาจุดตามไว้ในที่มืดให้สว่างด้วยมีความกรุณาว่า จกฺขุมฺนโต รูปานิ ทฤษฺติ คนตาตีเขาจะได้เห็นซึ่งสิ่งสรรพข้าวของทั้งปวง ในสถานที่นี้แล

^{๑๑} กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙), ๑๕๗.

มีฉันใด ธมฺโม ปกาสิตो สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ตรัสพระสังฆกรรมเทศนาแก่ข้าพระองค์ครั้งนี้ โดยอนเณกปริยายมีคุณอุปไมยเหมือนดังนั้น...

(หน้า ๓๖๕-๓๖๖ เล่ม ๑)

ความเปรียบอีกชนิดหนึ่งที่นิยมใช้มีลักษณะซึ่งเรียกได้ว่าเป็นภาษาแห่งความงามและอารมณ์ คือ ความเปรียบเกินจริง เป็นการใช้เพื่อต้องการย้ำความหมายให้ฟังหนักแน่นจริงจัง โดยเฉพาะการพรรณนาภาวะอารมณ์ความรู้สึก ปรากฏการใช้ความเปรียบเกินจริงอย่างสม่าเสมอในวรรณกรรมพุทธศาสนาซึ่งรวมถึงใช้พรรณนาเกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์และความเหลือเชื่อต่างๆ ด้วย ดังตัวอย่างในไตรภูมิโลกวินิจฉัยว่า

ครั้งนั้น ควรจะอัศจรรย์นี้หนักหนา ท้องฟ้านั้นบันดาลให้บังแดดบังฝนได้ มีอาการดูจางว่าหลังคา แสงแดดจะแผดออกมาสักเท่าใดๆ ก็ไม่ตรัสต้องกรซหายแห่งชนทั้งปวง ฝนจะตกสักเท่าใดๆ ก็ไม่ถูกไม่ต้องบริษัทั้งปวงในที่ประชุม ๓๖ โยชน์เป็นปริมนทลนั้นจะได้ลำบากด้วยแดดแลฝนหาบมิได้ ปถวิวิวรร อาทาลิ พื้นแผ่นดินสุธานั้นแลก็แยกออกให้ช่องเป็นเพลาะ เสมหะแลหะเพอุจจาระ ปัสสาวะแห่งชนทั้งปวงนั้น ตกจมลงไปในโอโรภาคเบื้องต่ำ จะได้ติดค้างอยู่บนดินมาตรวาน้อยหนึ่งหาบมิได้ แผ่นดินนี้บริสุทธิปราศจากสิ่งลามกทั้งปวง

(หน้า ๕๖๙ เล่ม ๑)

นอกจากนี้ยังมีความเปรียบแบบบุคคลวัตที่สร้างภาพธรรมชาติให้มีความรู้สึกโศกเศร้าหรือยินดีเช่นเดียวกับมนุษย์ ภาพธรรมชาตินี้จะบังเกิดอัศจรรย์กับเหตุการณ์สำคัญ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความประทับใจ หรืออารมณ์สะเทือนใจ และในแง่ของการสร้างภาพให้งดงามเป็นภาษาที่มากกว่าการใช้ถ้อยคำธรรมดา ในวรรณคดีร้อยแก้วที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาที่มักจะมีจริงสร้างภาพธรรมชาติให้ยิ่งยั้มยั้มยินดี หรือกำสรด โศกาดูรกับเหตุการณ์เมื่อองค์สัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้และเสด็จดับขันธปรินิพพาน ดังภาพธรรมชาติโศกาดูรเมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานในไตรภูมิโลกวินิจฉัย และภาพธรรมชาติชื่นชมโสมนัสเมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้ในพระปฐมสมโพธิกถา ดังตัวอย่างในพระปฐมสมโพธิกถาว่า “มหาสาครสมุทรกินฤโฆษณากการกำเริบคลื่นพื้นฟองกีกก้องไกลาหลนถุนาถ ทั้งเขาพระสิเนรุราชก็น้อมยอดอย่างจะอภิวันทนาประณตแลอเนกมหัศจรรย์ทั้งหลายก็ปรากฏ เหมือนกาลเมื่อครั้งปฐมสมโพธิญาณ” (หน้า ๒๐๑)

กล่าวได้ว่าการพรรณนาความในวรรณคดีร้อยแก้วเกี่ยวกับพุทธศาสนา ด้วยวิธีการใช้ความเปรียบชนิดต่างๆ นอกจากจะเป็นการสร้างสุนทรียะทางภาษาแล้วยังเป็นเครื่องมือในการสร้างความเข้าใจ ความประทับใจ และอารมณ์สะท้อนใจจึงเป็นวิธีการหนึ่งที่นิยมนำมาใช้โดยเฉพาะในวรรณคดีพุทธศาสนาที่ต้องการมุ่งเน้นทางด้านสุนทรียะ

บทสรุป

รูปแบบคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้วสร้างอิสระให้กับผู้แต่งประกอบกับเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาทั้งในแง่ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับพุทธประวัติและโลกศาสตร์ซึ่งแฝงไว้ด้วยความเชื่อเรื่องบุญบารมีอิทธิปาฏิหาริย์ และวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตบนโลก เมื่อนำเรื่องราวมาเรียบเรียงได้จัดระบบวิธีเรียบเรียงหรือโครงสร้างของเนื้อหาออกเป็นบทเป็นตอน ทั้งนี้อาจเป็นไปเพื่อง่ายแก่การเรียบเรียง และง่ายต่อการอธิบายและการทำความเข้าใจเรื่องย่อที่ต้องกล่าวถึงแต่ละเรื่องก็เป็นได้ และเป็นที่สังเกตว่าวิธีการเรียบเรียงอย่างเป็นระบบนี้เป็นคตินิยมที่ปรากฏ โดยเฉพาะในวรรณกรรมพุทธศาสนาสืบมา

นอกจากโครงสร้างที่มีลักษณะเป็นกรอบของเรื่องเล่าทางพุทธศาสนาแล้วยังมีรูปแบบของการอธิบายความที่เป็นระบบ ไม่ว่าจะเป็นการวางคาถาภาษาบาลีไว้หน้าแล้วบรรยายหรือพรรณนาความอย่างพิสดาร ลำดับของการเล่าด้วยการใช้การซ้ำคำเดียวกันในแต่ละย่อหน้าเพื่อแบ่งเนื้อความ และการใช้รูปแบบของการบูชา-วิชันนา เป็นต้น

ในแง่ของการเล่าเรื่องแต่ละเรื่องก็จะมีวิธีการหลากหลาย ซึ่งการเลือกวิธีการใดนั้น บางเรื่องยังสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายด้วย และอีกรูปแบบหนึ่งที่สร้างความโดดเด่นให้กับวรรณกรรมร้อยแก้วที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา คือ การสร้างสุนทรียะทางภาษาที่บรรจงเรียงร้อยถ้อยคำให้งดงามทั้งอรรถาธิบายและความหมายรวมถึงกลวิธีการใช้ความเปรียบที่ช่วยเป็นสื่อในการสร้างภาพความเข้าใจและสะท้อนอารมณ์ความรู้สึก จึงกล่าวได้ว่ากระบวนการของรูปแบบก็เป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่ช่วยสร้างสรรค์ผลงานให้มีความประณีตเป็นระบบระเบียบทั้งในแง่ของการเสนางานของผู้แต่งและวิธีสร้างความเข้าใจให้แก่ผู้อ่าน

บรรณานุกรม

- ดวงมน จิตรจำนงค์. คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐.
- ธรรมปรีชา (แก้ว), พระยา. ไตรภูมิโลกวินิจฉดยภคา เล่ม ๑-๓. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๐.
- ปรมาณูชิตินโรธ, สมเด็จพระ. พระปฐมสมโพธิภคา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ, ๒๕๑๙.
- มณีปิ่น พรหมสุทธธิรักษ. มณีปิ่นนิพนธ์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- มลินทปัญหา. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๔.
- สายวรุณ น้อยนิมิตร. “นางนพมาศ : นางเอกที่ถูกลืม.” อักษรศาสตร์ ๒๐ (มิถุนายน ๒๕๔๐-พฤษภาคม ๒๕๔๑): ๙๖.
- สุจิตรา จงสถิตยวัฒนา. “ภาษาแห่งปัญญาในมลินทปัญหา.” ภาษาและวรรณคดีไทย ๑๓ (ธันวาคม ๒๕๓๙): ๑๐๒.
- ศักดิ์ศรี แย้มนัตดา. วรรณคดีพุทธศาสนาภายไทย. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๕.
- ศิลปากร, กรม. วรรณกรรมสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.
- อิรวดี ไตลังคะ. ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๓.